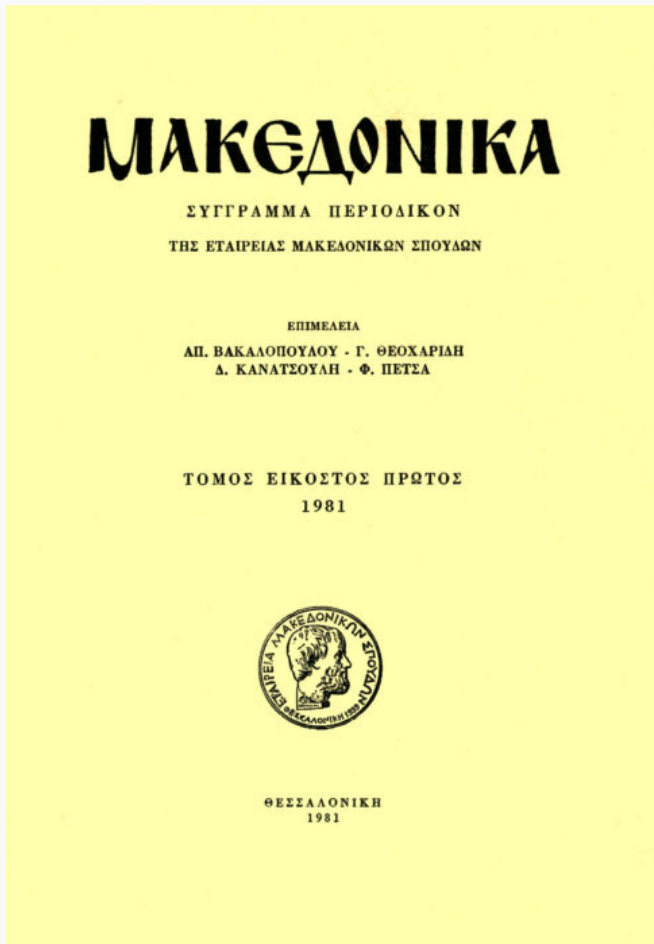

Μακεδονικά

Τόμ. 21, Αρ. 1 (1981)

Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής της Παναγίας στον Αλιάκμονα

Θανάσης Παπαζώτος

doi: [10.12681/makedonika.429](https://doi.org/10.12681/makedonika.429)

Copyright © 2014, Θανάσης Παπαζώτος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαζώτος Θ. (1981). Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής της Παναγίας στον Αλιάκμονα. *Μακεδονικά*, 21(1), 93–108. <https://doi.org/10.12681/makedonika.429>

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΤΟΝ ΑΛΙΑΚΜΟΝΑ

Κοντά στο χωριό 'Ασώματα Βεροίας και δίπλα στον 'Αλιάκμονα συναντά κανείς ένα ερειπωμένο μοναστικό συγκρότημα γνωστό στην περιοχή ως μοναστήρι του Προφήτη 'Ηλία. 'Από το συγκρότημα αυτό διατηρείται σήμερα άκέραιος μόνον ο ναός. Μερικά από τα προσκίσιμα σώζουν άκομη άρκετό από το άρχικό ύψος τους. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των κατοίκων του χωριού 'Ασώματα το μοναστήρι λειτουργούσε ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

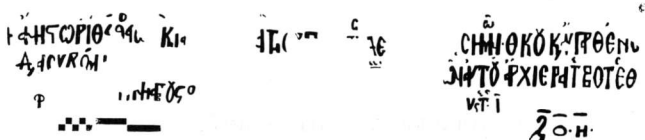
'Ο ναός εκτός από τις αναφορές του κ. Γ. Χιονίδη ήταν ουσιαστικά άγνωστος¹. Το καλοκαίρι του 1975 διαπίστωσα ότι πρόκειται για σημαντικό μνημείο που διατηρεί τοιχογραφίες χρονολογημένες στα 1570². Πριν όμως προχωρήσουμε στην εξέταση του άρχιτεκτονήματος και των τοιχογραφιών είναι σκόπιμο να προβούμε στην άποκατάσταση του πραγματικού ονόματος του μοναστηριού.

'Η κτητορική έπιγραφή γραμμένη στην έσωτερική παρειά του μαρμάρινου ήμικυκλικού υπέρθυρου της εισόδου προς τον κυρίως ναό έχει φθαρεί σε μεγάλο βαθμό από χτυπήματα και άσβεστώματα. 'Η ανάγνωση ώστόσο και ή άποκατάστασή της δέν είναι ιδιαίτερα δυσχερής. Το κείμενό της (εικ. 1) είναι:

ΑΝΗΣΩΡΗΘΕΙ Ο ΘΕΙΩ[Σ] Κ(ΑΙ) ΠΑ[Ρ]ΝΣΕΠΤΟΣ Ν[Η]ΑΩΣ ΤΗΣ ΝΠΕΡΑΓΙΑΣ
ΔΕ[Ι]ΣΠΟΙΝΗ[Σ] ΗΜΩΝ Θ(ΕΟΤΟ)Κ[Σ] Κ(ΑΙ) ΑΝΠΑΡΘΕΝ[Σ] [ΜΑΡΙΑΣ] ΔΙΑ ΣΥ(Ν)-
ΔΡΟΜΗ[Σ] ... ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΚΝ[Ω]Ν ΑΥΤ[Σ] ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟ(Ν)ΤΕΣ Θ[Ε]ΟΦ[Α]ΝΟΥΣ
ΒΕΡΡΟΙΑΣ ΜΗΝΗ ΑΒΓ[Σ]Χ[Σ] V C T E S ι.,
ζ̄. ο. η̄.

1. Γ. Χιονίδη, 'Ιστορία του χριστιανισμού στην Βέροια, Βέροια 1961, σ. 61, και του Γδίου, 'Ιστορία της Βεροίας, II, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 197.

2. 'Η παρούσα δημοσίευση των τοιχογραφιών του ναού στηρίζεται σε σημειώσεις που είχα κρατήσει τη χρονιά εκείνη, όταν σταλμένος από την 9η 'Εφορεία Βυζαντινών 'Αρχαιοτήτων είχα αναλάβει την καταγραφή όλων των κινητών αντικειμένων που βρίσκονταν μέσα στους ναούς της Βέροιας.

Εικ. 1. Τὸ ἀπόγραφο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς

Μεταγραφή

Ἄνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ Ἀειπαρθένου Μαρίας / διὰ συνδρομῆς [...] καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ, ἀρχιερατεύοντος Θεοφάνους Βεροῖας, μηνὶ Αὐγούστῳ εἰς τὴς Ι / ζΟΗ (7078-5508 = 1570).

Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή εἶναι σαφές ὅτι ὁ ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Παναγία καὶ ὄχι στὸν προφήτη Ἡλία. Πότε ἐγινε αὐτὴ ἡ μεταλλαγή τοῦ ὀνόματος δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε, ἂν καὶ σὲ μεταγραφή τοῦ 1914 ἐνὸς τουρκικοῦ ἐγγράφου τοῦ 1834 ἡ μονὴ ἀναφέρεται ὡς μονὴ τοῦ προφήτη Ἡλία¹. Δυστυχῶς ἡ ἐπιγραφή δὲν μᾶς σώζει τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος τοῦ ναοῦ. Ὁ μητροπολίτης Βεροῖας Θεοφάνης Μαλάκης εἶναι γνῶστος ἀπὸ δύο ἀκόμη κτητορικὲς ἐπιγραφὰς σὲ ναοὺς τῆς Βέροιας ποὺ ὀρίζουν καὶ τὸ χρόνον τῆς ἀρχιερατείας του, ἀπ' ὅσο εἶναι γνωστὸ μέχρι σήμερα. Ἡ πρώτη εἶναι τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Καλοκρατᾶ (ἐνορία τοῦ ἁγίου Γεωργίου) ἀπὸ τὸ 1566 καὶ ἡ δευτέρα τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου Μακαριώτισσας ἀπὸ τὸ 1571².

Α'. Ἀρχιτεκτονικὴ

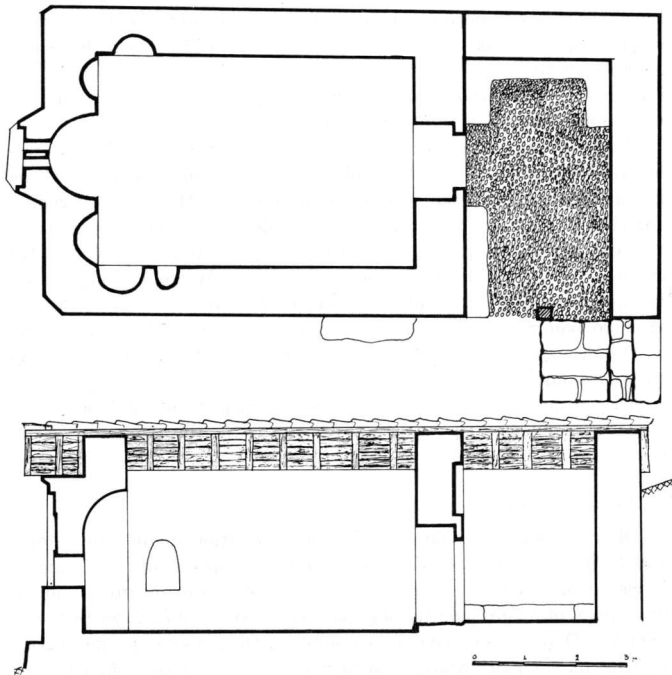
Ὁ ναὸς εἶναι μικρὸ μονόχωρο κτίσμα ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5,58 × 3,70 μ. στεγασμένο μὲ ἀμφικλινὴ στέγη. Ἴσοπλατῆς μὲ τὸ ναὸ νάρθηκας ἐχει προστεθεῖ σὲ ἄλλην ἐποχὴ (σχ. 1).

Ἐξωτερικὰ τὸ μνημεῖο δὲν παρουσιάζει ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον, ἂν ἐξαιρέσει κανεῖς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Τὸ χτίσιμό του μὲ πέτρες καὶ λάσπη, χωρὶς ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια, εἶναι πολὺ συνηθισμένο σὲ ναοὺς τῆς Βέροιας

1. Π. Πυρινοῦ, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὰς ἱερὰς μονὰς Τιμίου Προδρόμου (Σκῆτη Βεροῖας) καὶ Μουτσᾶλης, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 40.

2. Γιὰ τὸ Θεοφάνη Μαλάκη βλ. Γ. Χιονίδη, Ἱστορία τῆς Βεροῖας, II, δ.π., σ. 129, ὅπου ὡς χρόνος τῆς ἀρχιερατείας του ὀρίζεται τὸ διάστημα 1567-1570. Ἀπόγραφο τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἀρχοντος Καλοκρατᾶ στοῦ Ν. Μουτσόπουλου, Συμβολὴ στὴ μορφολογία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς, Λεύκωμα βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, Θεσσαλονίκη 1977, ἀρ. 162.

καὶ τῆς περιοχῆς της κατὰ τὸ 16ο αἰ. καὶ μετὰ. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα ποὺ οἱ πιέσεις ἔπρεπε νὰ ἐξουδετερωθοῦν χρησιμοποιήθηκαν κατεργασμένοι δόμοι.

Σχ. 1,2. Κάτοψη καὶ τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας

Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος στηρίζεται σὲ ἀκανόνιστο κρηπίδωμα κατασκευασμένο μὲ μεγάλες πέτρες. Πάνω ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα καὶ ὡς τὸ ὕψος τοῦ δίλοβου παράθυρου σχηματίζει ἐξάπλευρο μὲ ἀκανόνιστες πλευρές. Ἀπὸ τὴ βάση τοῦ παράθυρου καὶ πάνω ἡ κόγχη γίνεται τρίπλευρη μὲ μεγαλύτερη πλευρὰ τὴν ἀνατολική καὶ ἀπολήγει σὲ ὀριζόντιο λοξότοιμητο κοσμητὴ ποὺ περιτρέχει τὶς τρεῖς πλευρές. Κανονικὰ κομμένοι δόμοι σχηματίζουν ἀψίδωμα στὴν πλατιά ἐπιφάνεια τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Ἐνα δευτε-

ρο μικρό διακοσμητικό τόξο, πλατύ όσο και τὸ παράθυρο, ἔχει κατασκευαστεῖ πάνω ἀπὸ ἐκεῖνο.

Ἐν τῷ νότιῳ ἀνατολικῷ ᾠκῷ, ἡ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ εἶναι ἀνοιχτή, ἀπ' ὅπου γίνεται καὶ ἡ εἴσοδος στὸ χῶρο. Τὰ χῶματα καλύπτουν σχεδὸν ὅλη τὴ δυτικὴ καὶ νότια πλευρὰ τοῦ. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο χτιστήκε πρόχειρη σκάλα μὲ τρία σκαλιὰ καὶ πλατύσκαλο ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ, πού καταβάζει στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ. Τὸ δάπεδο τοῦ εἶναι στρωμένο μὲ πέτρες καὶ ἓνα χαμηλὸ πεζούλι περιτρέχει τὴν ἀνατολική, νότια καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ.

Ἡ εἴσοδος στὸ ναὸ γίνεται ἀπὸ μία θύρα στὸ κέντρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Τὸ ἡμικυκλικὸ ὑπέρθυρο καὶ οἱ παραστάδες εἶναι μαρμάρινες. Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα ὑπάρχει τυφλὸ τόξο μὲ τοιχογραφία τῆς Παναγίας. Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι τελειῶς ἀπλός, χωρὶς παράθυρα. Φωταγωγὸς κατασκευασμένος στὴ νότια πλευρὰ τῆς στέγης μεταφέρει τὸ ἀπαραίτητο φῶς γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ ναοῦ. Τὸ δάπεδο εἶναι πλακοστρωμένο. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἔκτος ἀπὸ τὴν ἡμικυκλικὴ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχουν οἱ κόγχες τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακοσμοῦ πού ἡ βάση τους βρίσκεται σὲ ἓνα ὕψος 75 ἐκ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Ὁ βόρειος καὶ νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ στὸ τμήμα πού ἀνήκει στὸ ἱερό ἔχουν ἀντικριστὰ ἀπὸ μία κόγχη.

Τὸ σύστημα δομῆς πού συναντᾶμε ἐδῶ καὶ σὲ μνημεῖα τοῦ 16ου αἰ. στὴ Βέρροια καὶ στὴν περιοχή τῆς δείχνει ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας στὸν Ἀλιάκμονα εἶναι μᾶλλον κτίσμα τοῦ 16ου αἰώνα.

Β'. Οἱ τοιχογραφίες

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ βόρειου, δυτικοῦ καὶ νότιου τοίχου ἔχουν ὄσβεσθῆ. Ἀπομένει ἀκάλυπτο ἓνα τμήμα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ δυτικὸ τοῖχο καὶ μερικοὶ ὀλόσωμοι ἄγιοι στὸ βόρειο καὶ νότιο τοῖχο, οἱ ὅποιοι μάλιστα δέχτηκαν καὶ πολλὰ κακὰ ἐπιζωγράφισα στὰ πρόσωπα. Ὁ χῶρος τοῦ ἱεροῦ ἔμεινε ἄθικτος. Οἱ μορφὲς στὴν πάνω ζώνη σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση, ἐνῶ τὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν τῆς κάτω ζώνης ἔχουν καταστραφεῖ μὲ βίαιον τρόπο.

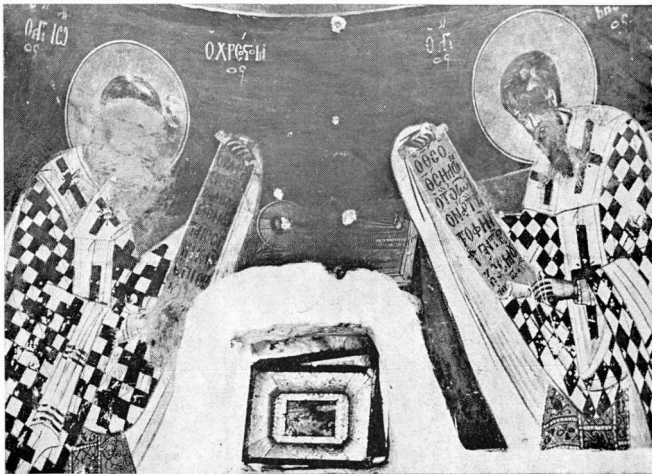
1. Οἱ τοιχογραφίες τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ

Παναγία μὲ τὸ Χριστὸ (Πίν. 1α). Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἡ Παναγία στὸν τύπον τῆς Βλαχερνιώτισσας. Ἡ παράσταση παρουσιάζει μεγάλες φθορὰς στὸ χρῶμα, ἐνῶ τὰ πρόσωπα ἔχουν καταστραφεῖ μὲ χτυπήματα. Ἐπιγραφή: ΜΗΡ ΘΥ Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ ΤΩΝ ΟΥ(ΠΑΝΩ)Ν.

Ἡ Παναγία καὶ ὁ Χριστὸς εἰκονίζονται ὡς τὴ μέση καὶ κατὰ μέτωπον. Τὰ ἀνοιχτὰ χέρια τῶν δύο μορφῶν δίνουν στὸ θέμα ἀξονικὴ συμμετρία καὶ πρόχειρη συνθετικὴ λύση. Τὸ συνηθισμένο βαθὺ μπλε στὸν κάμπο, τὸ βυσσι-

α. Ἡ Παναγία τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ

β. Οἱ ἅγιοι Χρυσόστομος καὶ Βασίλειος-Μελισμὸς

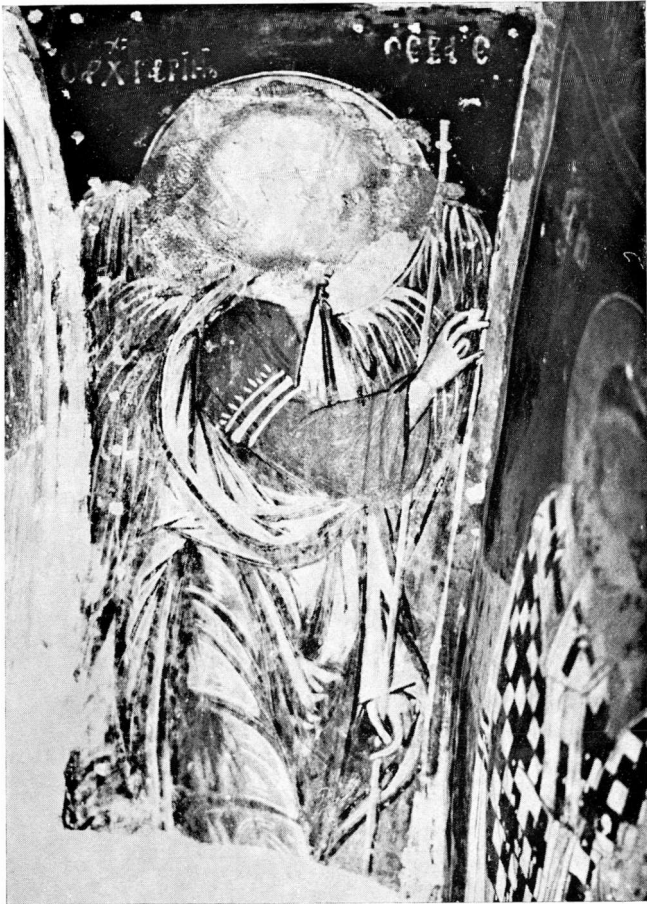
Ο Χριστός τῆς Ανάληψης

Τὸ ἄγιο Μαρδελίο

Ἀπόστολοι καὶ ἓνας ἄγγελος ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη

Ὁ ἀρχάγγελος ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμό

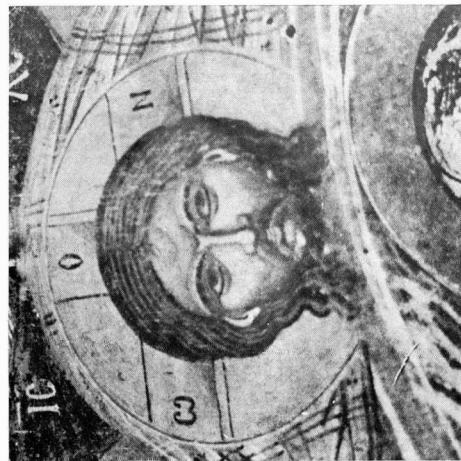
Ἡ Παναγία ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμό

α. Ἡ Μαῖα καὶ ἡ Σαλώμη ἀπὸ τῆς Γέννησι τοῦ Χριστοῦ

β. Τὸ ἀκάλυπτο τμήμα ἀπὸ τὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου

α. Ὁ Χριστὸς τοῦ ἁγίου Μανδηλίου
στό ναὸ τῆς Παναγίας (1570)

β. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στό ναὸ τοῦ ἁγίου
Νικολάου τοῦ μοναχοῦ Ἀνθίμου (1570)

νὶ στὸ μαφόριο τῆς Παναγίας, τὸ σταρένιο στὸ ἱμάτιο τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ γκριζογάλαζο στὸ χιτῶνα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ καλύπτουν χρωματικά τὴν παράσταση. Οἱ πυκνὲς καὶ ἀπανωτὲς πτυχὲς ἐμποδίζουν στὴν ἀνάπτυξη τῶν ὄγκων.

Μελισμὸς - Θεία Λειτουργία (Πίν. 1β). Κάτω ἀπὸ τὴν προηγούμενη παράσταση ἔχουν ζωγραφιστεῖ οἱ ἱεράρχες Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ Βασίλειος μπροστὰ σὲ τράπεζα ποῦ πάνω τῆς εἰκονίζεται ὕπτιο τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Τὸ πρόσωπο τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι καταστραμμένο, ἐνῶ τοῦ Βασιλείου σώζει μερικὲς προσωπογραφικὲς λεπτομέρειες. Οἱ δύο ἱεράρχες κλίνουν ἔλαφρά πρὸς τὸ κέντρο κρατώντας ἀνοιχτὰ εἰλητά. Ἐπιγραφές· ψηλά στὸν κάμπο, Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) Ο ΧΡ(Υ)ΣΟΣΤΟΜΟΣ καὶ Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ· πάνω ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ· ὁ Χερουβικός ὕμνος, ΟΥΔΕΙΣ ΑΞΙΟΣ ΤΟΝ/ΣΥΝΔΕΔΕ/ΜΕΝΩΝ/ΤΑΙΣ ΣΑΡ/ΚΙΚΑΙΣ/ΕΠΙΘΥ/ΜΙΑΙΣ, εἶναι γραμμένοι στὸ εἰλητὸ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἡ εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς, Ο Θ(ΕΟ)Σ Ο / Θ(ΕΟ)Σ ΗΜΩΝ/ Ο ΤΟΝ ΟΥ(ΡΑΝ)Η/ΟΝ ΑΡΤΟΝ ΤΗΝ /ΤΡΟΦΗΝ/ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΣ/ΚΟΣΜΟΝ, στὸ εἰλητὸ τοῦ Βασιλείου. Τὰ χρώματα ποῦ ἔχουν ἐπιλεγεῖ εἶναι τὸ σκούρο μπλὲ τοῦ κάμπου, τὸ μαῦρο καὶ λευκὸ γιὰ τὰ φελόνια καὶ ὀμοφόρια, τὸ ρόδινο καὶ μαβὶ γιὰ τοὺς χιτῶνες καὶ τὸ κίτρινο τῆς ὄχρας γιὰ τὰ ἐπιτραχήλια.

2. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου

Ἀνάληψη (Πίν. 2, 3 καὶ 4). Τὸ ἀέτωμα πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ καλύπτει ἡ μεγάλη παράσταση τῆς Ἀνάληψης. Ἡ ὀργάνωσή της ἀκολουθεῖ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου. Στὸ ψηλότερο σημεῖο πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ὁ ἀναλαμβανόμενος Χριστὸς μέσα σὲ κυκλικὴ δόξα ποῦ ἀνασηκώνουν δύο ἄγγελοι. Δεξιὰ παριστάνονται οἱ μισοὶ ἀπόστολοι καὶ ἕνας ἄγγελος καὶ ἀριστερὰ οἱ ὑπόλοιποι μὲ τὴν Παναγία καὶ ἕναν ἄγγελο. Δυστυχῶς μεγάλο τμῆμα ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ τμῆμα τῆς παράστασης ἔχει καταπέσει. Ἄν ἐξαίρεσει κανεὶς τὴν ἀπώλεια αὐτοῦ τοῦ τμήματος, ἡ Ἀνάληψη εἶναι τὸ μοναδικὸ θέμα ποῦ διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση.

Ἡ ἀνάγκη τῆς ἱστορίας μιᾶς πολυπρόσωπης σύνθεσης σὲ μιὰ μὴ ὀρθογώνια ἐπιφάνεια ὑπαγόρευε μερικὲς παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο ἀπεικόνισης τοῦ θέματος. Ἐτσι τὸ κεντρικὸ θέμα μὲ τὸ Χριστὸ καὶ τοὺς δύο ἄγγελους προβάλλει μπροστὰ στὰ βράχια, κάτι ποῦ στὴν παλιότερη τέχνη δὲν συνηθίζοταν, ἀφοῦ τὸ τρίμορφο αὐτὸ σύμπλεγμα εἰκονιζόταν μετέωρο στὸν οὐρανὸ. Ἐδῶ ἡ στενὴ ἐπιφάνεια ὀδήγησε τὸ ζωγράφου σὲ μιὰ ἱκανοποιητικὴ λύση. Διακόπτει τὴ συνοχὴ τῶν βράχων μὲ μιὰ βαθιὰ σχισμάδα καὶ ἀπλώνει ὡς ἐκεῖ κάτω τὸ μπλὲ χρῶμα τοῦ κάμπου, δηλαδὴ τὸ χρῶμα τοῦ οὐρανοῦ. Ἐτσι κέρδισε τὴν ἀπαραίτητη ἐπιφάνεια γιὰ τὴν προβολὴ

του κεντρικού θέματος της Ἀνάληψης. Οἱ ὑπόλοιπες μορφές ὠθοῦνται πρὸς τὰ πλάγια, δουλεμένες μὲ ἐπιμέλεια στὰ μεγέθη, στὴν κίνηση καὶ στὸ φωτισμό. Ἡ παράσταση κερδίζει σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ ἀπὸ τὰ χρώματα. Μιὰ ἰδιαίτερα φροντισμένη ἐπιλογή, — ὄχρα, γκρί, κεραμιδί, λαχανί στὰ βουνά, πορτοκαλί, βυσσινί, μαβί, κόκκινο, ρόδινο, γκριζογάλαζο, γκριζοπράσινο, κίτρινο στὰ ρούχα τῶν μορφῶν —, συνδυασμένη μὲ τὴ φροντισμένη ἐκτέλεση, δημιουργεῖ ἱκανοποιητικὴ ἐντύπωση.

Τὸ Ἅγιο Μανδῆλιο (Πίν. 3, 8α). Παρεμβάλλεται στὸ θέμα τῆς Ἀνάληψης, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ ἀναλαμβάνομένου Χριστοῦ.

Ἡ Εὐαγγελισμὸς (Πίν. 5,6). Ἡ Παναγία καὶ ὁ Γαβριὴλ παριστάνονται χωριστὰ σὲ πολὺ στενὴ ἐπιφάνεια δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Τὸ πρόσωπο τοῦ Γαβριὴλ εἶναι καταστραμμένο, ἐνῶ τῆς Παναγίας διατηρεῖται καλὰ. Ἐπιγραφές, Ο ΑΡΧ(Ω)Ν ΓΑΒΡΙΗΛ ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)Ο)Ν, Ο ΕΒΑΓ(Γ)ΕΛΙΣΜΟΣ.

Οἱ δύο μορφές εἰκονίζονται ὁλόσωμες, στραμμένες ἢ μιὰ πρὸς τὴν ἄλλη. Ὁ Γαβριὴλ εὐλογεῖ καὶ κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ χέρι μιὰ ράβδο. Ὁ σταθερὸς βηματισμὸς του τονίζεται ἀκόμη περισσότερο μὲ τὸ πλούσιο καὶ καλοσχεδιασμένο κόκκινο ἱμάτιο. Ὁ χιτώνας εἶναι σὲ μαβί μὲ λευκὰ ράμματα στὸ ὕψος τοῦ μπράτσου. Τὰ φτερά σὲ καστανὸ χρῶμα μὲ λευκὲς πινελιές. Στητῆ ἡ Παναγία ὑψώνει τὸ δεξιὸ χέρι σὲ μιὰ χειρονομία φόβου καὶ ὑποταγῆς καὶ μὲ τὸ ἄλλο κρατεῖ ἀδράχτι. Φέρει γκριζὸ χιτῶνα καὶ κόκκινο μαφόριο.

Ἄκρα Ταπείνωση. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης παριστάνεται ὁ Χριστὸς μέχρι τῆ μέση κλίνοντας τὴν κεφαλὴ του πρὸς τὸ πλάι καὶ ἔχοντας τὰ χέρια σταυρωμένα στὸ ὕψος τῆς κοιλιᾶς. Τὸ νεκρὸ σῶμα στηρίζεται ἡ Παναγία κρατώντας το ἀπὸ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ τὸν ἀριστερὸ ὄμο. Δυστυχῶς αὐτὴ ἡ συμβολικὴ παράσταση ἔχει φθαρεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ.

Ἁγιὸς Ἀθανάσιος. Στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζεται ὡς τὴ μέση ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος. Εὐλογεῖ καὶ κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ ἓνα κλειστὸ βιβλίο. Φέρει λευκὸ χιτῶνα, φελόνιο καὶ ὠμοφόριο. Τὸ φελόνιο εἶναι κοσμημένο μὲ μαύρους σταυρούς.

3. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ νότιου τοῖχου

Ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ. Διατηρεῖται τὸ κάτω τμήμα μὲ τὸν Ἰωσήφ καὶ ἓναν ἀπὸ τοὺς μάγους στὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία τῆς παράστασης, ἡ Μαῖα καὶ ἡ Σαλώμη. Ἡ Μαῖα καθιστῆ στῆ γῆ κρατεῖ στὴν ἀγκαλιά της τὸ Χριστὸ καὶ ἐλέγχει τὴ θερμότητα τοῦ νεροῦ τῆς λεκάνης ποῦ βρίσκεται δίπλα της. Ὁρθία ἡ Σαλώμη κρατώντας ἓνα ἄγγειο χύνει νερὸ μέσα στῆ λεκάνη (πίν. 7α).

Ἡ Ὑπαπαντῆ. Διακρίνεται μόνον ὁ Ζαχαρίας.

Ἁγιὸς Ρωμανός. Παριστάνεται ὁλόσωμος κοντὰ στῆ ΝΑ γωνία τοῦ

ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὴ Γέννηση, κρατώντας μὲ τὸ καλυμμένο ἀπὸ τὸ ἱμάτιο ἀριστερὸ χέρι μικρὸ κιβωτίδιο καὶ μὲ τὸ δεξιὸ θυμιατήρι. Τὸ πρόσωπό του ἔχει καταστραφεῖ.

Ἄγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Εἰκονίζεται μέσα σὲ κόγχη τοῦ νότιου τοῖχου. Ἡ μορφή του εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ καταστραμμένη.

Ἄγιος Νικόλαος. Εἰκονίζεται ὁλόσωμος νὰ κρατεῖ ἀνοιχτὸ εἰλητὸ ὅπου εἶναι γραμμένη ἡ ρήσις ΕΞΑΙΡΕΤΟΣ / ΤΗΣ ΠΑ/ΝΑΓΙΑΣ / ΑΧΡΑΝΤ/ΟΝ... Φέρει λευκὸ χιτῶνα, φελόνιο καὶ ὠμοφόριο. Μαῦροι σταυροὶ κοσμοῦν τὸ φελόνιο καὶ ὠμοφόριο καὶ φυτικὰ κοσμήματα τὸ ἐπιτραχήλιο.

Τέσσερις ὁλόσωμοι ἅγιοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουμε τὰ ὀνόματα τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Ἀντωνίου, εἰκονίζονται στὸ χῶρο ποὺ ἀνήκει στὸν κυρίως ναό. Τὰ χρώματα ἔχουν ἀπολεπιστεῖ. Φθορὲς στὰ πρόσωπα καὶ στὸν κάμπο ἔχουν καταστρέψει ἀνεπανόρθωτα τὴ ζωγραφικὴ.

4. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ δυτικοῦ τοῖχου

Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Στὸ τμήμα τῆς σύνθεσης ποὺ μένει ἀκάλυπτο ἀπὸ ἀσβεστόματα φαίνεται τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος κρατεῖ τὴν ψυχὴ τῆς Παναγίας, τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος δύο ἀγγέλων καὶ ἐνὸς ἱεράρχη ποὺ κρατεῖ ἀνοιχτὸ βιβλίον (Πίν. 7β).

5. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ βόρειου τοῖχου

Ἡ Κάθοδος στὸν Ἄδη. Διατηρεῖται τὸ κάτω τμήμα τῆς παράστασης. Διακρίνουμε τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, τὰ σπασμένα θυρόφυλλα καὶ τὰ σκόρπια ἐξαρτήματά τους, τὸν ἀλυσσοδεμένο Ἄδη καὶ μιὰ λάρνακα μὲ μιὰ μορφή ποὺ προσπαθεῖ νὰ σηκωθεῖ ὄρθια.

Ἄγιος Στέφανος. Εἰκονίζεται μέσα σὲ κόγχη, δίπλα στὴν πρόθεσις καὶ κάτω ἀπὸ τὸ προηγούμενο θέμα. Δυστυχῶς ἡ μορφή του ἔχει καταστραφεῖ.

Τὸ ὄραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Ἰχνη ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Χριστοῦ διατηροῦνται. Ἐπιγραφές: [ΠΕΤΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, [ΙϚ] ΧϚ, ΤΙϚ ΣΟΝ ΤΟΝ ΧΙΤΩΝΑ ΣΙΩΤΕΡ ΔΙΕΙΛΑΕΝ, ΔΡΙΟϚ.

Παναγία σὲ θρόνον μὲ τοὺς ἀρχαγγέλους. Ἡ παράστασις δὲν σώζεται ἱκανοποιητικά. Τὰ πρόσωπα ἔχουν καταστραφεῖ. Ἄθικτα μένουσιν τὰ ἐνδύματα τῶν μορφῶν καὶ τὰ φτερά τοῦ Μιχαήλ. Ἐπιγραφή: ΜΗΡ ΘΥ Η ΠΑΝΥΜΝΗΤΟϚ.

Ἄγιος Γεώργιος. Εἰκονίζεται ὁλόσωμος. Τὸ πρόσωπο ἔχει ἐπιζωγραφιστεῖ.

Γ'. Ἡ ζωγραφικὴ στὴ Βέροια μετὰ τὰ μέσα τοῦ Ἰβου αἰῶνα

Ἡ μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὴ Βέροια καὶ πολλὸ περισσότερο στὴν περιοχὴ τῆς παρουσιάζει ἀκόμη καὶ σήμερα μερικὲς ἀξεπέρα-

στες δυσκολίες. Ὁ διάκοσμος τῶν ναῶν μένει κατὰ μεγάλο μέρος ἀσυντήρητος, καλυμμένος ἀπὸ καπνὲς καὶ ἐπιχρίσματα. Στηριγμένοι κανεὶς σὲ δασα στοιχεῖα εἶναι προσιτὰ καὶ στὶς κτητορικὲς ἐπιγραφὰς τῶν ναῶν θὰ μπορούσε νὰ προσδιορίσει κάπως τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα στὴν πόλη καὶ στὴν περιοχή τῆς. Γιὰ νὰ φανεῖ καλύτερα τὸ μέγεθος αὐτῆς τῆς δραστηριότητας στὴ δευτέρη πενηταετία τοῦ 16ου αἰ. καὶ πῶς συγκεκριμένα στὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια, εἶναι σκόπιμο νὰ παρατεθεῖ ἕνας πίνακας τῶν τοιχογραφημένων ναῶν μὲ τὶς χρονολογικὲς ἐνδείξεις τῶν κτητορικῶν ἐπιγραφῶν.

1. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ μοναχοῦ Ἄνθιμου	1565 ¹
2. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ ἄρχοντος Καλοκρατᾶ	1566 ²
3. Ἅγιος Δημήτριος Παλατιτίσιων	1570 ³
4. Μονὴ Παναγίας στὸν Ἀλιάκμονα	1570 ⁴
5. Πρότυλο ἁγίου Νικολάου τοῦ μοναχοῦ Ἄνθιμου	1570 ⁵
6. Ἅγιος Νικόλαος Μακαριώτισσας	1571-72 ⁶
7. Ἅγιος Κήρυκος καὶ Ἰουλίτα	1589 ⁷
8. Ἅγιος Δημήτριος Παλατιτίσιων (νάρθηκας)	1570-1592 ⁸
9. Ἅγιος Δημήτριος Παλατιτίσιων (νάρθηκας)	1592 ⁹
10. Παναγία Χαβιαρᾶ	1598 ¹⁰

1. Γ. Χιονίδη, δ.π., σ. 191, καὶ Ν. Μουτσόπουλου, δ.π., ἀρ. 159.

2. Γ. Χιονίδη, δ.π., σ. 194, καὶ Ν. Μουτσόπουλου, δ.π., ἀρ. 162.

3. Μ. Ἀνδρόνικου, Κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἁγίου Δημητρίου Παλατιτίσας, «Μακεδονικά» 1(1940) 190-194, καὶ Ν. Μουτσόπουλου, δ.π., ἀρ. 167.

4. Ἡ ἐπιγραφή καὶ ἀπόγραφὸ τῆς πρωτοδημοσιεύονται ἐδῶ.

5. Ν. Μουτσόπουλου, δ.π., ἀρ. 175, ὅπου θεωρεῖται τοῦ 1590. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι εἶναι προβληματικὴ, γιατί τὸ γράμμα ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὶς δεκάδες φαίνεται καὶ ὡς 4=90, γραμμμένο ἰδιότυπα. Κατὰ τὴ δική μου ἀποψη πρόκειται γιὰ Ο μὲ ἶχνος σβησμένου χρώματος κάτω ἀπὸ αὐτό, προφανῶς ἀπὸ ἀδεξιότητα τοῦ ζωγράφου. Ἐπειτα ὑφολογικὰ οἱ τοιχογραφίες τοῦ δυτικοῦ τοῖχου-προτύλου κατὰ τὴν ἐπιγραφή δὲν διαφέρουν ἀρκετὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ κυρίως ναοῦ (1565), ὥστε νὰ δικαιολογεῖται ἡ προτεινόμενη χρονολόγησι 1590, ποῦ ἀπέχει 25 ὁλόκληρα χρόνια ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἐπιγραφή. Ἐπειτα καὶ στὶς δύο ἐπιγραφὰς τοῦ ναοῦ ἀναφέρεται ὁ ἴδιος μοναχὸς Ἄνθιμος ποῦ φαίνεται νὰ δλοκλήρωσε τὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ του μετὰ ἀπὸ πέντε χρόνια καὶ ὄχι μετὰ ἀπὸ εἴκοσι πέντε.

6. Γιὰ τὸ ναὸ βλ. Γ. Χιονίδη, δ.π., σ. 183.

7. Γ. Χιονίδη, δ.π., σ. 176, καὶ Ν. Μουτσόπουλου, δ.π., ἀρ. 174.

8. Ἡ παράστασις τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα εἶναι μεταγενέστερη ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ κυρίως ναοῦ (1570) καὶ πρωιμότερη ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες τοῦ νάρθηκα (1592).

9. Π. Παπαεὐαγγέλου, Μεταβυζαντινὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν Παλατιτίσις Βεροίας, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 18.

10. Γ. Χιονίδη, δ.π., σ. 191, καὶ Ν. Μουτσόπουλου, δ.π., ἀρ. 185.

Στὸν κατάλογο αὐτὸ δὲν περιλαμβάνονται οἱ ναοὶ ποὺ διατηροῦν ζωγραφικὴ ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ., ὅπως ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Βλασίου. Ἐκεῖ ὁμως αὐτὸ βεβαιώνεται μετὰ ἀπὸ συγκριτικὴ μελέτη καὶ ὄχι ἀπὸ ἐπιγραφές.

Εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐντυπωσιακὴ ἡ πυκνότητα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χρονολογημένων ζωγραφικῶν συνόλων μέσα σὲ διάστημα μιᾶς γενιᾶς. Αὐτὸ μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε ἕναν τόσο μεγάλο ἀριθμὸ ζωγράφων, ὅσο καὶ τὰ μνημεῖα, σὲ μιὰ τόσο μικρὴ χρονικὴ περίοδο. Θὰ πρέπει δηλαδὴ νὰ προσέξουμε, μήπως μερικὰ σύνολα θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἕνα ζωγράφο καὶ νὰ προσανατολίσουμε τὴν ἔρευνά μας πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Τὸ πράγμα βέβαια ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη γίνεται σύνθετο καὶ χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχὴ δεδομένου ὅτι τὰ μνημεῖα τῆς Βεροίας ἔχουν πολὺπλοκές ἐπισκευές, προσανξήσεις κυρίως ποὺ συνοδεύονται καὶ ἀπὸ μιὰ νέα τοιχογράφηση. Ἄλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ δεδομένο θὰ πρέπει νὰ ἀνιχνεύσουμε ὡς ποῖο σημεῖο οἱ ζωγράφοι στὴ Βέροια συνεργάζονταν γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς ζωγραφικοῦ συνόλου. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ παράδειγμα τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ μοναχοῦ Ἀνθίμου. Ἐνας ἐξαιρετικὰ ἐπιδέξιος ζωγράφος ζωγραφίζει στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἐνῶ ἕνας ἄλλος ἀναλαμβάνει τὸν κυρίως ναὸ γύρω στὰ 1565, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ποὺ ὑπάρχει στὴν παράσταση τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Πέντε χρόνια ἀργότερα τοιχογραφεῖται ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ.

Ἔργο ἐνὸς ζωγράφου πρέπει νὰ θεωρηθοῦν οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἄρχοντος Καλοκρατᾶ (1566), ἂν ἐξαίρῃ κανεῖς τὶς μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις στὸ χῶρο τῆς πρόθεσης. Ἡ ζωγραφικὴ του παρουσιάζει μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ μοναχοῦ Ἀνθίμου.

Ὁ ἐπώνυμος ζωγράφος Νικόλαος ἀπὸ τὸ Λινοτόπι ζωγραφίζει στὸν κυρίως ναὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὰ Παλατίτσια, τὸ 1570, τὴ χρονιά δηλαδὴ ποὺ γίνονται καὶ οἱ τοιχογραφίες στὸ ναὸ τῆς Παναγίας στὸν Ἀλιάκμονα. Τὸν ἐπόμενο χρόνο καὶ ὡς τὸ 1572 γίνεται ἡ διακόσμηση τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου Μακαριώτισσας.

Λίγο ἀργότερα, στὰ 1589, ἐπιζωγραφίζονται οἱ τοιχογραφίες στὸν κυρίως ναὸ καὶ στὸ ἱερὸ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Κηρύκου καὶ Ἰουλίτας. Κατὰ τὴ γνώμη μου ὁ ἴδιος ζωγράφος ζωγραφίζει μερικὲς παραστάσεις στὸ βόρειο καὶ νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκα τοῦ ἁγίου Δημητρίου Παλατιτσίων, στὰ 1592. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκα στὸν ἴδιο ναὸ εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ μιὰ μεγάλῃ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας πρὶν ἀπὸ τὸ 1592 καὶ μετὰ τὸ 1570. Ὁ ζωγράφος αὐτῆς τῆς παράστασης, ποὺ χαρακτηρίζεται

για τη σπάνια όμορφιά της, είναι ίσως εκείνος που φιλοτέχνησε τις τοιχογραφίες της κόγχης του Ιερού στο ναό του Αγίου Νικολάου του μοναχού 'Ανθίμου.

Στα τέλη του 16ου αι. (1598) εικονογραφείται ο κυρίως ναός της Παναγίας Χαβιαρά.

Δ'. 'Ο ζωγράφος τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας στὸν 'Αλιάκμονα

Δυστυχῶς ἡ κακὴ διατήρηση τῆς ζωγραφικῆς στοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸν 'Αλιάκμονα δυσχεραίνει ὡς ἕνα σημεῖο τὴν ἔρευνά μας πρὸς ἀναγκαστικά θὰ στηριχθεῖ μόνο στὴν καλοδιατηρημένη 'Ανάληψη καὶ στοῦ τμήμα ἀπὸ τὴν Κοίμηση.

Στὸ ἐρώτημα ἂν ἔχουμε ἕναν ἢ περισσότερους ζωγράφους πρὸς ἐργαστήσαν για τὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ, δίνεται ἀναμφίβολα ἡ ἀπάντηση ὅτι πρόκειται για ἕναν, ἂν συγκρίνει κανεὶς τὶς μορφές τῆς 'Ανάληψης καὶ τῆς Κοίμησης. Τὰ πρόσωπα πλάθονται μὲ σιένα στὸν προπλασμό καὶ ὄχροκιτρινο ἀπὸ πάνω, πρὸς ἀφήνει ἀκάλυπτα τὰ ὄρια τοῦ προσώπου καὶ τὶς κόγχες τῶν ματιῶν. 'Ο ζωγράφος σχηματίζει τὰ φρύδια καὶ βλέφαρα μὲ σκοῦρο καστανὸ καὶ μὲ τὸ ἴδιο χρῶμα σκιάζει τὴ μύτη καὶ ὀρίζει τὰ πρόσωπα. Μὲ πηχτὲς ὄχρες, πρὸς τὸ λευκὸ πινελιὰς τονίζει τὴ διχάλα στὴ ρίζα τῆς μύτης καὶ τὴ μύτη, τὰ τόξα τῶν φρυδιῶν, τὰ μῆλα τοῦ προσώπου, τοὺς ἐσωτερικοὺς κανθοὺς τῶν ματιῶν, τὸ πηγούνη καὶ τὸ λαιμὸ. Σπανιότερα δουλεύει μὲ ψιμιθιές. Στὸ ἔνδυμα διακρίνουμε κάποια τραχύτητα στοῦ σχέδιο, στὴν ἀνάπτυξη τῶν πτυχῶν, στὶς μεταβάσεις τῶν τόνων. Μερικὲς φορὲς οἱ πτυχὲς καταντοῦν τελείως ἄτονες, σχεδὸν ἐπιτηδευμένες. 'Εξαίρεση ἀποτελοῦν τὰ ἐνδύματα τῶν ἀποστόλων τῆς 'Ανάληψης, ὅπου ἡ ὀργάνωση τοῦ φωτισμοῦ πάνω στὰ ὑφάσματα ἀποδίδει μιὰ ἔντονη ἀναγλυφικότητα στὶς μορφές, πρὸς ἐπιτείνεται βέβαια ἀπὸ τὴν ψιλόλιγνη κορμοστασιά τους.

Στὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ ζωγράφου μὲ τὴ ζωγραφικὴ τῆς Βέροιας βοηθᾷ ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῆς τεχνοτροπίας τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας καὶ τῶν τοιχογραφιῶν στοὺς ναοὺς τῆς πόλης πρὸς ἕναν τὰ ἴδια χρόνια. Μιὰ θεώρηση τῆς ζωγραφικῆς τοῦ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη προσδιορίζει τὴ θέση του μέσα στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς καὶ φωτίζει γενικότερα κάποιες πτυχὲς τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὴν περιοχή.

Πλησιέστερες ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψη τῶν γενικῶν καὶ τῶν ἐπιμέρους στοιχείων πρὸς σημειώσαμε για τὶς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας εἶναι οἱ τοιχογραφίες στοῦ ναοῦ τοῦ Αγίου Νικολάου τοῦ μοναχοῦ 'Ανθίμου (1565-1570) καὶ στοῦ ναοῦ τοῦ Αγίου Νικολάου τοῦ ἄρχοντος Καλοκρατᾶ (1566). 'Η ἐξαιρετικὴ μάλιστα ὁμοιότητα τοῦ προσώπου τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στοῦ δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ Αγίου Νικολάου τοῦ μοναχοῦ 'Ανθίμου μὲ

τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ στὸ ἅγιο Μανδῆλιο πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίας (Πίν. 8α,β) μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι ἡ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Βέροιας εἶναι ἔργο τοῦ ζωγράφου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἐκεῖνος ἐργάστηκε μαζὶ μὲ κάποιον ἄλλον ἴσως ζωγράφο γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ διακόσμου, ποὺ ὀλοκληρώθηκε στὶς 24 Ἰουνίου τοῦ 1570, ἐνῶ ἄρχισε πέντε χρόνια νωρίτερα.

Ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ ζωγράφος μας ἐργάστηκε καὶ στὴ Βέροια, συνδυασμένη μὲ ὅσα ἔχουν ἐκτεθεῖ παραπάνω γιὰ τὸ σύνθετο φαινόμενο τὸσων ζωγραφικῶν συνόλων τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 16ου αἰ. στὴ Βέροια, ἀποκτᾶ ἰδιαίτερα βαρῦτητα, γιατί θέτει ἓνα πρόβλημα συνεργασίας ζωγράφων καὶ κατεπέκταση ἀλληλεπιδράσεων, ποὺ δὲν εἶναι ἄσχετος μὲ τὴν ὑπόνοια ὅτι βρισκόμαστε ἴσως μπροστὰ σὲ ἓνα ντόπιο ἐργαστήρι ζωγραφικῆς ποὺ κινεῖται αὐτόνομα, ἀφοῦ οἱ χρονολογικὲς ἐνδείξεις ὀρίζουν κάπως αὐτὴ τὴν κίνηση. Ὁ ζωγράφος π.χ. τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ μοναχοῦ Ἀνθίμου (1565) ζωγραφίζει ἴσως καὶ στὸ νάρθηκα τοῦ ἁγίου Δημητρίου Παλατιτίσιων (μετὰ τὸ 1570). Προβάλλει τὸ ἐρώτημα: μήπως ὁ ζωγράφος τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ μοναχοῦ Ἀνθίμου ζωγραφίζει τὸν ἐπόμενο χρόνο (1566) καὶ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἄρχοντος Καλοκρατᾶ; Λίγο ἀργότερα ὁ ζωγράφος τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Κηρύκου καὶ Ἰουλίτας (1589) ζωγραφίζει στὸ νάρθηκα τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Παλατιτίσιων (1592), στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ ἄρχοντος Γραμματικοῦ (1603)¹ καὶ στὸν Ἅγιο Προκόπιο (1607)². Ἡ δημοσίευση βέβαια τῶν τοιχογραφιῶν τῶν παραπάνω ναῶν θὰ ἔδινε ὀριστικὲς ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματα ποὺ τίθενται.

Προσεκτικὴ μελέτη τῆς ζωγραφικῆς τοῦ ζωγράφου μας σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἔργα ἀκμῆς τῶν Κρητῶν ζωγράφων καὶ μὲ τὰ ἔργα τῆς «δεύτερης γενιᾶς τους», ποὺ συνεχίζει τὸ ἔργο τους, μόνο σὲ ἀρνητικὲς διαπιστώσεις θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε. Ἀναμφίβολα στὶς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας δὲν ὑπάρχει ἡ τεχνικὴ τελειότητα, ἡ ἀκρίβεια στὸ σχέδιο, ἡ ἀσθητικότητα στὴ σύνθεση, στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ ἔργο τοῦ Θεοφάνη καὶ λίγο πολλὸς τοῦ ζωγράφου τοῦ κύκλου του³. Οἱ ἀθωνίτικες τοιχογραφίες ἀποτελοῦν μιὰ ὁ-

1. Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., ἀρ. 187.

2. Γ. Χιονίδης, ὁ.π., σ. 192, καὶ Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., ἀρ. 194.

3. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Θεοφάνη, βλ. Μ. Chatzidakis, *Recherches sur le peintre Théophile le Crétois*, DOP 23/24 (1969/1970) 311-352. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ζώρζη στὴ μονὴ Διονυσίου (1547), βλ. Α. Ξυγγόπουλου, *Σχεδιάσμα τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Ἀθῆναι 1957, σ. 113, καὶ G. Millet, *Monuments de l'Athos. I-Les peintures*, Paris 1927, πίν. 195-205. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἀντωνίου στὴ μονὴ Ξενοφώντος, βλ. Μ. Chatzidakis, *Note sur le peintre Antoine*, «Studies in Memory of David Tal-

μάδα που συνιστούν αυτό που συνήθως λέμε «σχολή» και λειτουργούν στους μεταγενέστερους ζωγράφους ως πρότυπα. Ή διαφορά που παρουσιάζει το ύφος των τοιχογραφιών της Παναγίας στον Ἀλιάκμονα με τὰ παραπάνω σύνολα δὲν ἀποτελεῖ κριτήριο ἀξιολόγησης τῆς ποιότητάς τους ἀλλὰ ἐνδειξη διαφορετικῆς ἀντίληψης γιὰ τὴ ζωγραφικὴ.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ στὸν Ἀλιάκμονα δὲν παρουσιάζουν ἐπίσης ὁμοιότητες καὶ με τὸ ἔργο τοῦ Φράγκου Κατελάνου¹ ἢ τοῦ κύκλου του² ἢ τῶν ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Φράγκου Κονταρῆ³, ἂν καὶ ὁ πρῶτος ἔχει κάποια σχέση με τὸ δυτικομακεδονικὸ χῶρο, ἀφοῦ σύμφωνα με τὶς τελευταῖες ἔρευνες ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι ζωγράφησε στὸ ναὸ τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στὴν Καστοριά.

Ἀπομένει, νομίζω, νὰ δοῦμε τὴ ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας σὲ σχέση με μερικὰ σύνολα τοῦ δυτικομακεδονικοῦ χῶρου, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ μέχρι σήμερα ἔχουν δημοσιευτεῖ. Πρῶτα πρῶτα δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ἡ παρατήρηση, ὅτι ἡ διάρθρωση τῶν θεμάτων τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ ναοῦ εἶναι πάνω κάτω κοινὴ σὲ πολλοὺς ναοὺς τῆς περιοχῆς ποὺ χρονολογοῦνται στὸ 16ο αἰ. Τὴν Παναγία στὸν τύπο τῆς Βλαχερνιώτισσας στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ὄγκης, τοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες κάτω, τὸν Εὐαγγελισμό με τὸν ἄγγελο ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴν Παναγία δεξιὰ, τὴν Ἀνάληψη με τὸ ἅγιο Μανδῆλιο πάνω ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμό, συναντᾶμε στὸ ναὸ τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαῆλ (1549) καὶ ἁγίου Νικολάου (1552) στὴν Αἰανή⁴, στὸ ναὸ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Καστοριά (1547)⁵

bot Rice», Edinburgh 1975, σ. 83-93 καὶ G. Millet, ὁ.π., πίν. 169-186 γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ὄλου τοῦ καθολικοῦ. Τὶς τοιχογραφίες τῶν ἀνωθῶνων τῆς Μολυβοκκλησιᾶς (1536), Κουτλουμουσίου (1540) καὶ ἁγίου Γεωργίου τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Παύλου (1555) στοῦ G. Millet, ὁ.π., πίν. 153-158, 159-165 καὶ 187-194.

1. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Φράγκου Κατελάνου, βλ. Γ. Γούναρη, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στὴν Καστοριά, Θεσσαλονικὴ 1980, σ. 162 κ.ε. Τοῦ ἀποδίδονται οἱ τοιχογραφίες τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Βαρλαάμ Μετεώρων (1548), τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου Νικάνορα (Ζάβορδας) (1534-1540/42 κατὰ τὸν Γ. Γούναρη), τῆς Ρασιώτισσας στὴν Καστοριά (1553) καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου Λαύρας (1560).

2. Θ. Λίβα-Ξανθᾶκη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Ντίλιου, Ἰωάννινα 1980, σ. 195 κ.ε.

3. Δ. Εὐαγγελίδης, Ὁ ζωγράφος Φράγκος Κατελάνος ἐν Ἠπειρῷ, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Α' (1959) 40-54, Α. Ξυγγόπουλο, Μερικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὰς ἡπειρωτικὰς τοιχογραφίας, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Α' (1959) 108-114, καὶ τοῦ Ἰδίου, Σχεδιάσμα, ὁ.π., σ. 116, Μ. Χατζηδάκη, Ὁ ζωγράφος Φράγκος Κονταρῆς, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Ε' (1966-1969) 299-302.

4. Σ. Τ. Πελεκανίδης, Μελέτες παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονικὴ 1977, σ. 447-463 καὶ πίν. 37, 43.

5. Γ. Γούναρη, ὁ.π., πίν. 1.

μὲ μερικὲς παραλλαγές, στὸ ναὸ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων Σερβίων (1540-1580)¹ καὶ στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Αἰανῆς², ὅπου στὴ θέση τῆς Βλαχερνιώτισσας εἰκονίζεται ἡ Παναγία ὡς Πλατυτέρα. Αὐτὴ ἡ διάταξη τῶν παραστάσεων στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο δὲν εἶναι βέβαια ἄγνωστη στὴν παλιότερη τέχνη τῆς ἴδιας περιοχῆς. Τὴ συναντᾶμε στὸν Ταξιάρχη Καστοριάς (1356)³, στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Ὑπαπαντῆς Μετεώρων (1366)⁴, στὸ ναὸ τοῦ Προδρόμου Σερβίων⁵, στὴν Παναγία Ἐλεούσα στὶς Πρέσπες⁶, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς μοναχῆς Εὐπραξίας στὴν Καστοριά (1483)⁷, στὸ ναὸ τῶν ἁγίων Θεοδώρων στὰ Σέρβια (1497) κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Α. Ξυγγόπουλου⁸, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὶς Πρέσπες (15ος αἰ.)⁹, γιὰ ν' ἀρκεστοῦμε μόνο στὰ μνημεῖα ποὺ ἔχουν δημοσιεῦται ὡς τώρα.

Ἄν καὶ ἡ διατήρηση ἐνὸς τέτοιου προγράμματος εἶναι ὡς ἓνα βαθμὸ ἐπισηφελὲς τεκμήριο, ὥστε στηριγμένος κανεῖς σ' αὐτὸ νὰ πεῖ ὅτι στὸ χῶρο

1. Α. Ξυγγόπουλου, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 102 κ.ε., πίν. 17, ὅπου τὸ ἅγιο Μανδύλιο κρατεῖ ἡ Παναγία τῆς Ἀνάληψης. Ἡ χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι προβληματικὴ. Ὁ Ξυγγόπουλος ἐξετάζοντας τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, δ.π., σ. 106, καὶ τοῦ Ἰδιοῦ Σχεδίασμα, δ.π., σ. 68, δέχεται ὡς ἔτος τῆς διακόσμησης τοῦ ναοῦ τὸ ἹΡΗ' = 1600. Εἶναι γεγονός ὅτι τὸ γράμμα μεταξὺ τοῦ Ἱ καὶ Η εἶναι φθαρμένο καὶ γράφει ὅτι «εἰς τὴν χρονολογίαν ἀπὸ τὸ γράμμα τῶν ἑκατοντάδων διακρίνεται ἀμυδρῶς μόνον ἡ κάθετος γραμμὴ. Αὕτη θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς ὑπόλειμμα γράμματος Ι, ὅποτε τὸ ἔτος θὰ ἦτο ἹΗ = 1510. Ὁ χῶρος μεταξὺ τοῦ Ἱ καὶ Η εἶναι πολὺ εὐρὺ γιὰ τὸ γράμμα Ι. Διὰ τοῦτο νομίζω πιθανωτέραν μᾶλλον τὴν συμπλήρωσιν ἹΡΗ' (7108 = 1600 μ.Χ.)». Τὸ μεσαῖο φθαρμένο γράμμα μπορεῖ ὁμως νὰ ἀνήκει στὶς δεκάδες. Καὶ τὸ Ι βέβαια ἀποκλείεται, ἀφοῦ οἱ τοιχογραφίες δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ χρονολογηθοῦν τόσο πρόωγα. Ἀπομένουν τὰ γράμματα Μ, Ν, Π, τὰ ὁποῖα μᾶς δίνουν τὶς χρονολογίαις 1540, 1550 καὶ 1580. Νομίζω ὅτι ἡ χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων μέσα στὸ διάστημα 1540-1580 συμβαδίζει μὲ τὴν τεχντροπία τους.

2. Στ. Πελεκανίδη, δ.π., σ. 432 κ.ε., πίν. 21, 24, 25. Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Αἰανῆς παρουσιάζουν ἐξαιρετικὴν ὁμοιότητα μὲ τὶς τοιχογραφίαι τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 16ου αἰ. στὴ Βέροια. Κατὰ τὴ γνώμη μου πρέπει νὰ χρονολογοῦνται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ. καὶ ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸ 1537, ὅπως ὑποθέτει ὁ Στ. Πελεκανίδης, δ.π., σ. 442, στηριγμένος σὲ χάραγμα αὐτῆς τῆς χρονιάς ποὺ βρίσκειται στὴν παράστασις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ (11ος αἰ.) τοῦ πρώτου στρώματος. Ἡ ἀξία δηλαδὴ τοῦ χάραγματος ὡς terminus ante για τὸ δεύτερο στρώμα δὲν εἶναι πραγματικὴ.

3. Στ. Πελεκανίδη, Καστορία, Ι, Θεσσαλονίκη 1951, πίν. 119.

4. Α. Ξυγγόπουλου, Σχεδίασμα, δ.π., πίν. 12.

5. Α. Ξυγγόπουλου, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, δ.π., σ. 93-102.

6. Στ. Πελεκανίδη, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 112-125 καὶ πίν. XL.

7. Στ. Πελεκανίδη, Καστορία, δ.π., πίν. 179.

8. Α. Ξυγγόπουλου, δ.π., σ. 80-86.

9. Στ. Πελεκανίδη, Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, δ.π., σ. 89-94.

πού εξετάζουμε υπάρχει μιὰ καλλιτεχνική παράδοση πού συνεχίζεται ὡς τὰ χρόνια πού μᾶς ἐνδιαφέρουν, ὥστόσο αὐτὴ ἢ διατήρηση καὶ ἢ σχέση της μὲ μιὰ κοινὴ ἀντίληψη ὕφους πού διαπιστώνουμε στὶς τοιχογραφίες τῆς περιοχῆς ἀποκοτῶν μιὰν ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα ἰδιαιτερότητα.

Στὴ ζωγραφικὴ τοῦ 16ου αἰ. στὴν Καστοριά, Αἰανή, Σέρβια καὶ Βέροια διαπιστώνουμε ἓνα λιτὸ θεματολόγιο, περιορισμένο στὸ δωδεκάορτο, ἀγίους καὶ σπανιότερα πλουτισμένο μὲ σκηνές τοῦ βίου τοῦ ἀγίου στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Οἱ παραστάσεις περιορίζονται στὴν παραδοσιακὴ εἰκονογραφία γι' αὐτές, ἐνῶ οἱ σύγχρονες νεωτερικὲς τάσεις τῶν Κρητῶν ἢ τῶν λεγομένων Θηβαίων ζωγράφων μὲ τὶς πολυπρόσωπες συνθέσεις ἢ μὲ τὶς δυτικὲς ἐπιρροὲς παραμένουν ἄγνωστες. Γιὰ τὰ πρόσωπα ὑπάρχουν μερικοὶ τεχνικοὶ κανόνες πού ἢ ἐπανάληψή τους περιορίζει τὴ δυνατότητα γιὰ περισσότερη ἐλευθερία στὸ σχέδιο καὶ κατὰ συνέπεια τὴ διάθεση γιὰ ψυχογραφημένη ἔκφραση. Οἱ ὁμαλὲς μεταβάσεις τῶν τόνων ἐλάχιστα ἐνδιαφέρουν καὶ ἡ χρῆση τῆς ψιμυθιάς εἶναι σχεδὸν ἄγνωστη. Ἐνδιαφέρει περισσότερο τὸ χρωματικὸ συνταίριασμα προπλάσμου καὶ φώτων. Οἱ πλατιῆς φωτεινὲς ἐπιφάνειες, οἱ σκοῦρες γραμμὲς πού ὀρίζουν πρόσωπα καὶ λεπτομέρειες, οἱ χρωματικὲς ἀντιθέσεις, πού σχηματίζουν πρόσωπα ἀδρά, χωρὶς πλαστικὴ ἀριότητα καὶ ἀκρίβεια καὶ χωρὶς συναισθηματικὴ ἔκφραση, εἶναι χαρακτηριστικὰ δείγματα μῆδς αἰσθητικῆς τελειῶς ἀπομακρυσμένης ἀπὸ ἐκεῖνη πού δημιουργήσαν οἱ Κρητὲς ζωγράφοι. Στὰ ὑφάσματα πάλι διακρίνουμε ἀπ' τὴ μιὰ μεριά μιὰ τάση γιὰ ὑπεραπλούστευση τῶν μέσων, τεχνικῶν καὶ χρωματικῶν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μιὰ συντονισμένη προσπάθεια γιὰ πιὸ προσεγμένο σχέδιο, συνδυασμένο μὲ τὶς δυνατότητες πού προσφέρει τὸ χρῶμα. Τὰ ἀποτελέσματα στὴν πρώτη περίπτωση εἶναι ἀμφίβολα, στεγνὰ καὶ συμβατικά. Λεῖπει φυσικὰ ἡ διάθεση γιὰ ἀνάδειξη ὄγκων καὶ πλαστικότητας. Στὴν ἄλλη περίπτωση, ἂν καὶ ὑπάρχει ἡ διάθεση γιὰ πλαστικότητα, τὸ πλῆθος ἀπανωτῶν ἢ παράλληλων πτυχῶν πού δὲν εἶναι πάντοτε σύμφωνες μὲ τὸν ὄγκο τοῦ ἀνθρώπινου κορμοῦ, οἱ σκληρὲς χαράξεις τῶν σκιῶν καὶ οἱ ἔντονοι φωτισμοὶ ὀδηγοῦν καὶ πάλι σὲ ἄνισα ἀποτελέσματα. Μερικὲς φορὲς αὐτὸς ὁ δεῦτερος τρόπος ἀπόδοσης θυμίζει ἔντονα κρητικὸς τρόπους, ὅμως ἓνας τέτοιος συσχετισμὸς εἶναι τελειῶς ἐξωτερικὸς.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις ἀποτελοῦν κοινὸ τόπο γιὰ τὶς τοιχογραφίες στὴ Βέροια καὶ χαρακτηρίζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ ἔργο τοῦ ζωγράφου πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἡ ζωγραφικὴ του, σύμφωνα μὲ αὐτὰ πού ἔχουν ἐκτεθεῖ παραπάνω, ἐντάσσεται στὴν ὁμάδα πού ἀποτελοῦν οἱ τοιχογραφίες στὸν κυρίως ναὸ τοῦ ἀγίου Νικολάου τοῦ μοναχοῦ Ἀνθίμου (1565-1570) καὶ οἱ τοιχογραφίες στὸ ναὸ τοῦ ἀγίου Νικολάου τοῦ ἄρχοντος Καλοκρατᾶ (1566).

Σημειώσαμε ἀκόμη ὅτι ὁ ἴδιος ἐργάζεται στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ μοναχοῦ Ἀνθίμου γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ διακόσμου ποὺ ἄρχισε πέντε χρόνια νωρίτερα. Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ταύτισης εἶναι διπλή. Προσγράφεται πρῶτα πρῶτα στὶς δημιουργίες του ἕνα ἀκόμη ἔργο καὶ ἔπειτα θίγεται τὸ πρόβλημα συνεργασίας του μὲ ἄλλους ζωγράφους, ἀφοῦ ὅλος ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ μοναχοῦ Ἀνθίμου δὲν καλύπτεται ἀπὸ δική του ζωγραφική. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές, ποὺ βέβαια ἔχουν σχέση μὲ τὸν ἀνώνυμο ζωγράφο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἂν συνδυαστοῦν μὲ ὅσα στοιχεῖα ἔχουν ἐκτεθεῖ ἀναλυτικὰ παραπάνω γιὰ τὴ ζωγραφικὴ στῆ Βέροια στὸ διάστημα μιᾶς γενιᾶς, ἀποκοτῶν ἴσως γενικότερη ἀξία. Ὅταν ἔχουμε τόσα ζωγραφικὰ σύνολα ἢ ὅταν διαπιστώνουμε ὅτι ὁ ἀνώνυμος ζωγράφος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Κηρύκου καὶ Ἰουλίτας (1589) ζωγραφίζει στὸ νάρθηκα τοῦ ἁγίου Δημητρίου Παλατιτίσιων (1592), στὸν ἅγιο Γεώργιο τοῦ Γραμματικοῦ (1603) καὶ στὸν ἅγιο Προκόπιο (1607), ὅτι δηλαδή ἡ παρουσία του στῆ Βέροια καλύπτει ἕνα διάστημα δέκα ὀκτῶ χρόνων, γεγονός ποὺ μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι πρόκειται ἀναμφίβολα γιὰ ἕναν Βεροιώτη τεχνίτη, ἢ ὅταν λίγο ἀργότερα τὸ ζωγράφο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου στῆ βλάχικη συνοικία (1616)¹ βρίσκουμε νὰ ζωγραφίζει καὶ στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα τῆς ἐνορίας τοῦ ἁγίου Γεωργίου², ἐνῶ ἀρκετὲς εἰκόνες του, ποὺ φυλάγονται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Βέροιας, προέρχονται ἀπὸ διάφορους ναοὺς τῆς πόλης, νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα ἐνὸς ντόπιου ἐργαστηρίου.

Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων
Θεσσαλονίκης

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

1. Ἀπόγραφο τῆς ἐπιγραφῆς στοῦ Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., ἀρ. 205.

2. Θ. Παπαζώτου, Τὸ ἔργο ἐνὸς ἀνώνυμου ζωγράφου στῆ Βέροια, «Μακεδονικά» 19(1979) 19.

ZUSAMMENFASSUNG

T h. P a p a z o t o s, Die Wandmalereien der Kirche der Muttergottes in Haliakmon.

Eine kleine Kirche, ehemals Katholikon eines Klosters, das heute in Ruinen steht und dem Propheten Elias geweiht ist, wird durch eine Stifterinschrift von 1570 bewiesen, daß an die Muttergottes geweiht war. Sie ist eine holzbedeckte einschiffige Kirche des 16 Jhs. mit Wandmalereien geschmückt die im Jahre 1570 datiert werden.

Das ikonographische Programm ist sehr einfach und folgt dem bekannten Programm der spätpalaeologischen Zeit und des 16 Jhs. in Westmakedonien. Durch stilistischen Züge scheint es, daß der Maler der kleinen Kirche der Muttergottes in Haliakmon mit einem anderen Maler in der Kirche des heiligen Nikolaus des Mönches Anthimos (1565-1570) in Veroia mitgearbeitet hatte. Dieses Ereignis und die Existierung vieler Kirchen in Veroia mit Wandmalereien von 1565 bis 1598 bedeutet wahrscheinlich, daß in dieser Zeit eine Werkstatt in der Stadt existierte.